

Proměny v mezigeneračním přenosu dosaženého vzdělání v České republice v historické perspektivě*

NATALIE SIMONOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

Shifts in the Intergenerational Transmission of Education in a Historical Perspective in the Czech Republic

Abstract: The aim of this article is to explain educational reproduction in the Czech Lands between 1906 and 2003 from the perspective of educational mobility. Mobility trends in the intergenerational transmission of educational status identified in an analysis are presented in the context of findings on odds ratios in education and in a historical context. The analysis is based on observations of the intergenerational transmission of educational status, i.e. educational mobility, in two educational transitions between three educational levels (lower secondary, upper secondary, and higher education). Mobility tables and their log-linear analysis are used to help explain what mobility processes shape the educational inequalities that have proved stable over the long term and also odds ratios between the main levels of education. The article helps fill in the gap in knowledge about the long-term development of the educational structure in the historical Czech Lands and Czechoslovakia and provides information about typical mobility trajectories and varying mobility patterns in periods before 1948, between 1948 and 1989, and after 1989. An understanding of these structural contexts helps clarify what occurred in the past and what is occurring now in the area of unequal access to education and to explain one of the main findings from the analysis – that in Czech society the transmission of a family's educational status from one generation to the next continuously follows the same patterns.

Keywords: access to education, educational mobility, educational inequality, sociology of education, Czech Republic.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2009, Vol. 45, No. 2: 291–313

* Práce na této stati byla umožněna díky podpoře projektu „Vzdělanostní mobilita a vzdělanostní nerovnosti v České republice mezi lety 1936 až 2004“ (GA ČR 403/06/1241) a projektu „Od destratifikace ke stratifikaci? Vývoj sociálně-stratifikačního systému v České republice, 1991–2009“ (GA ČR 403/08/0109). Autorka by rovněž ráda vyjádřila své poděkování anonymním recenzentům stati za jejich cenné postřehy a připomínky. Nemaľý dík patří prof. PhDr. Petru Matějů, Ph.D., za jeho ochotnou a trpělivou pomoc při přípravě této stati.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Natalie Simonová, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: natalie.simonova@soc.cas.cz.

Úvod

Součástí debaty o proměně sociální struktury české společnosti po roce 1989 je i reflexe změn, k nimž došlo v procesu dosahování vzdělání. Protože analýzy vzdělanostních nerovností v České republice již řadu let prokazují neměnnost nerovností v přístupu k vyššímu vzdělání [Matějů 1993; Simonová 2003; Katrňák 2005; Matějů, Řeháková, Simonová 2007], je na místě položit si otázku, zda i procesy skrývající se za navenek stabilní hladinou nerovností zůstávají stejné. Rovněž s ohledem na snahu současné české sociologie získat odpověď na to, zda se po roce 1989 proměnily mechanismy selekce a distribuce individuů do sociálních pozic, je nezbytné začít pátrat od jádra stratifikačních procesů, a sice od nejdůležitějších institucí: od rodiny a školy. Rodina je první institucí, která determinuje budoucí kariéru jedince (směřuje ho a ovlivňuje), škola však následně tento vliv přebírá, rozhodnutí rodiny o budoucím směřování potomka prověřuje a popřípadě mění. Podle Pitirima A. Sorokina [Sorokin 1959] síla vlivu školy závisí na síle vlivu rodiny a naopak. Ve výsledku má škola moc umožnit či znemožnit sociální vzestup, tj. rozhoduje o (ne)dosažení vyššího společenského postavení. Eliminací postupu vzdělávacím systémem je způsobena i eliminace dosažení vyšších sociálních pozic [Sorokin 1959]. Protože mechanismus umísťování ve stratifikačním systému se daří obejít pouze výjimečně (např. vyděláním velkého množství peněz), lze říci, že nejefektivnějším nástrojem ovlivňování alokačních procesů je vzdělanostní politika. Způsob dosahování rovnosti příležitostí, kterou se vzdělanostní politiky zaštiťují, závisí na politické ideologii dané doby a místa a s ní kolísá i intenzita a způsob odstraňování bariér v přístupu k vyššímu vzdělání (zejména méně příznivého sociálního původu).

Ze sociálněvědního hlediska se tak mění poměr vzdělanostní kompetitivní mobility (angl. contest mobility), jež je výsledkem výkonu, a mobility sponzorované (angl. sponsored mobility), jež je výsledkem uplatňování zvláštních kritérií [Turner 1960]. Zatímco kompetitivní mobilita vychází z volné soutěže, sponzorovaná mobilita je založena na protěžování/vyvažování handicapů, vyplývajících z určitých charakteristik (např. z dělnického původu, z pohlaví, z národnosti či z rasy). Podobná praxe, konkrétně vyrovnávání handicapu dětí pocházejících z méně podnětného prostředí dělnických a rolnických rodin, byla uplatňována v socialistických zemích před rokem 1989 prostřednictvím tzv. preferenčních bodů¹ při přijímacích zkouškách na vysokou školu. Jak však bude na

¹ „Centrálně stanovený bodový systém v přijímání na vysoké školy platil v první polovině 70. let. Uchazeč o vysokoškolské studium mohl podle tohoto systému získat maximálně 240 bodů. Body se mu přidělovaly za výsledky středoškolského studia (100 bodů) a za výsledek přijímací zkoušky (obvykle po 50 bodech za každý zkušební předmět). Zbývajících 40 bodů se považovalo za tzv. preferenční body. Dvacet bodů mohl dostat uchazeč za svůj dělnický nebo rolnický původ, dvacet bodů se mohlo přidělit jako tzv. územní zvýhodnění (obvykle se těchto 20 bodů dělilo na 10 bodů za bydliště v přesně vyjmenované lokalitě a na 10 bodů za příslib závodního nebo krajského stipendia)“ [Morkes 1999: 28].

příkladu České republiky ukázáno níže, tato praxe neměla na výslednou výši vzdělanostních nerovností významnější vliv. Ostatně stejný osud měly reformy i jinde – např. v Číně měla na rostoucí rovnost ve vzdělanostních příležitostech největší vliv expanze vzdělanostního systému, nikoli zvýhodňování určitých sociálních tříd na úkor jiných [Deng, Treiman 1997; Zhou, Moen, Tuma 1998]. Ke stejnému závěru dospěli např. i Theodore P. Gerber a Michael Hout [1995], kteří odhalili přetrvávající úroveň nerovností v dosahování vzdělání v Rusku, či Paul Nieuwbeerta a Susanne Rijken [1996], kteří analyzovali výsledky komunistických destratifikačních politik v Bulharsku, v České republice, v Maďarsku, v Polsku a na Slovensku.

Vrátíme-li se k otázce, co se děje ve vzdělanostní struktuře v České republice po roce 1989 – zda se mění trendy v přenosu vzdělanostního statusu z generace na generaci –, musíme obrátit svou pozornost k procesům vzdělanostní mobility a k jejich proměně. Lze totiž předpokládat, že se změnou poměru kompetitivní a sponzorované mobility se po roce 1989 mění i samotné mobilitní trendy. Cílem této stati je proto odpovědět na otázku, jak se v průběhu 20. století proměňoval vliv vzdělanostního statusu² rodičů na dosažené vzdělání dětí, a zejména to, co nás zajímá aktuálně – k jaké změně došlo v tomto ohledu po roce 1989. Jinými slovy řečeno, zda a popřípadě jak se v české populaci měnily vzdělanostní mobilitní vzorce. Zatím stále platilo, že se víceméně reprodukovala vzdělanostní struktura předchozích generací a že z probíhající expanze vzdělání těžili zejména potomci vyšších vzdělanostních kategorií (takový vývoj je ostatně plně v souladu s teorií maximálně udržované nerovnosti [viz Raftery, Hout 1993]). Výzkumné otázky, na něž tato stať hledá odpovědi, jsou proto následující: Proměnil se po roce 1989 trend mezigeneračního přenosu dosaženého vzdělání? Je stupeň dosaženého vzdělání alokovan mezi jednotlivými vzdělanostními kategoriemi stále stejně či po roce 1989 došlo k výraznější proměně alokačního procesu? Posiluje se či oslabuje mezigenerační kontinuita vyššího vzdělání?³

² Vzdělanostním statusem je zde myšleno formálně dosažené vzdělání (v anglickém překladu mu odpovídá pojem educational attainment [definici tohoto pojmu je možné nalézt např. v Bills 2007]).

³ Rostoucí absolutní či relativní vzdělanostní úroveň populace nemusí vést ke snižování nerovností v přístupu ke vzdělání v jejich alokačním pojetí [srov. Mare 1981]. Ačkoli nabídka studijních příležitostí roste, nerovnosti klesat nemusejí, protože poptávka musí být uspokojována od nejvyšších společenských vrstev směrem dolů. O tomto principu pojednává mj. obecně přijímaná teorie maximálně udržované nerovnosti [Raftery, Hout 1993]. Protože se v průběhu let spolu s měnícím se počtem vzdělávacích příležitostí mění i velikost sociálních tříd a vzdělanostních kategorií, není tak důležité, kolika procenty populace je určité vzdělání dosaženo, jako to, komu (tj. potomkům kterých sociálních vrstev či vzdělanostních kategorií) jsou tyto vzdělanostní příležitosti poskytnuty. V alokačním pojetí jde tedy o relace mezi třídami (či jinak definovanými sociálními skupinami).

1. Hlavní trendy v českém vzdělávacím systému na pozadí historicko-politického vývoje

Historický vývoj a měnící se politický systém v českých zemích bezesporu měly a mají úzkou vazbu na vývoj a podobu vzdělávacího systému. Protože časový záběr předložené analýzy je široký (1906–2003), o podstatných procesech ovlivňujících školský systém v jednotlivých kohortách, vytvořených a použitých v analýze, se zde nyní zmíníme. Analyzované období započalo v dobách rakousko-uherské monarchie. Kromě vysoké gramotnosti, kterou se české země v rámci monarchie vyznačovaly, pokračovala v té době vzdělanostní expanze již tak rozsáhlé sítě základního a středního školství. Významným rysem tohoto období bylo však všeobecně nízké zapojení žen do vzdělávacího procesu, a to i přesto, že na vysokoškolském stupni mohly formálně studovat od roku 1897. V době mezi oběma světovými válkami (za tzv. první republiky, tj. během let 1918–1938) bylo založeno dalších patnáct nových univerzit a technických vysokých škol.

V letech 1939–1945, kdy byly české země pod nadvládou nacistického Německa (za tzv. Protektorátu Čechy a Morava), byly vysoké školy uzavřeny (tj. v té době došlo k přerušení vzdělanostních trajektorií) a byla zrušena i řada středních škol. Po únorovém převratu (1948), kdy byl nastolen komunistický režim, byly započaty vzdělanostní reformy, explicitně motivované snižováním vzdělanostních nerovností. Ještě ani dnes není však možné jednoznačně rozhodnout, zda v té době klesající nerovnosti v přístupu k sekundárnímu a terciárnímu vzdělání a rovněž vzestupná vzdělanostní mobilita byly způsobeny nastolenými rovnostářskými reformami (vzděláním poskytovaným zdarma na všech úrovních, kvótním systémem přihlížejícím k sociálnímu původu uchazeče o studium apod.) či ve vyspělém světě všeobecně probíhající poválečnou vzdělanostní expanzí [srov. Nieuwbeerta, Rijken 1996].

V průběhu 60. let 20. století docházelo k uvolňování politických poměrů, doprovázenému i snižováním vzdělanostních nerovností. Tento proces byl ukončen okupací vojsky Varšavské smlouvy (1968), po níž následovalo utužení politické i společenské atmosféry (období tzv. normalizace). Zásadní důraz ve vzdělávání byl v tomto období kladen na rozvoj učňovského školství, poskytujícího od konce 70. let i úplné střední vzdělání s maturitou. Během 70. a 80. let se v českém vzdělávacím systému začal projevovat velmi pomalý vývoj terciárního sektoru, jehož kapacita začala značně zaostávat za nárůstem absolventů sekundárního sektoru.⁴ Proto se v tomto období začala prosazovat sestupná vzdělanostní mo-

⁴ Vývoj poměru mezi počtem maturantů a počtem studentů zapsaných na vysoké školy během socialismu je zachycen v již dříve publikovaném textu [Simonová 2002: 203, graf 2]. Z něj je patrná stagnace podílu maturantů vstupujících na vysoké školy od poloviny sedmdesátých let a jeho strmý pokles od počátku osmdesátých let. Tento pokles byl způsoben zejména zanedbatelným nárůstem počtu míst na vysokých školách a naopak značným nárůstem počtu maturantů ve stejné době, zejména díky zavedení učňovských maturitních oborů [Simonová 2002: 202, graf 1].

bilita, kdy řada potomků dosahovala nižšího vzdělání než jejich rodiče [Matějů 1986].

V důsledku změny politického režimu se po roce 1989 začalo postupně ukazovat, že role vzdělání nabývá v procesu dosahování sociálního statusu na významu. Prokázáno bylo jak zvýšení statusové konzistence [Matějů, Kreidl 2001], tak i zvyšování finanční návratnosti vzdělání [Chase 1998; Večerník 2001]. K těmto pozitivním jevům došlo nakonec i přes počáteční zjištění stratifikačního výzkumu, že „nejvýhodnější společenské pozice jsou stále obsazeny týmiž lidmi“ [Treiman, Szelényi 1993: 165] či že „otevřící se možnosti sociálního vzestupu nebyly po roce 1989 zdaleka výsledkem meritokratických principů“ [Večerník, Matějů 1998]. Poslední zjištění výzkumu v oblasti sociální stratifikace dokládají přeměnu třídní diferenciace ve prospěch kvalifikovanější struktury pracovních sil a zpevňující se vazby mezi vzděláním a příjmem [Machonin 2003] a vedou k závěru, že „klíčovým momentem pro mezigenerační sociální mobilitu je mobilita vzdělanostní“ [Tuček 2003: 350]. Předložená stať na tato zjištění navazuje a vychází z předpokladu, že zásadním ukazatelem v pátrání po rostoucí, neměnné či klesající zásluhovosti sociálního systému české společnosti je identifikace trendů v přenosu vzdělanostního statusu, tj. vzdělanostní mobilita.

2. Vzdělanostní nerovnosti v českých zemích před a po roce 1989

Vývoj nerovností v přístupu k vyššímu vzdělání v českých zemích byl již několikrát zevrubně popsán jinde, bylo by proto duplicitní se jím zde podrobněji zabývat [viz např. Matějů 1986, 1993; Simonová 2003, 2008]. Odpověď na otázku, zda před rokem 1989 došlo ke snížení nerovností v přístupu ke vzdělání, je možné krátce shrnout takto: do nastolení normalizace k jejich poklesu skutečně došlo, počínaje normalizací se nerovnosti začaly opět zvětšovat. Dostupná zjištění potvrdila „hypotézu socialistické transformace“ [srov. Matějů 1993], podle níž vliv rodinného původu na vzdělání dětí bezprostředně po nastolení komunistického režimu (v Československu po únorovém převratu v roce 1948) poklesl, ale nedlouho poté začal v socialistických státech opět narůstat. V této souvislosti není od věci připomenout závěr Roberta Eriksona a Johna H. Goldthorpa, týkající se sociální mobility v socialistických státech: „Zatímco naše výsledky a jejich interpretace by mohly podpořit tvrzení, že socialistické režimy byly schopné ovlivnit sociální fluiditu, netvrdí zároveň, že vznikl její specifický státněsocialistický vzorec“⁵ [Erikson, Goldthorpe 1992: 177].

Protože je tato stať věnována zejména období po pádu socialismu, zasazenému do kontextu doby před rokem 1989, navážeme zde na výsledky dříve provedených mobilitních analýz, z nichž vyplývá, že u dvou nejmladších generací

⁵ V originále: „While the results and interpretations that we have presented could lend support to the claim that state socialist regimes have been able to influence fluidity, they do not suggest that, as a consequence, a *distinctive* state socialist pattern emerges.“

se postupně zvyšuje autoreprodukce terciárně vzdělané populace a že se rovněž snižuje podíl dětí, které dosahují vyššího vzdělání než jejich otcové [Tuček 1996, 2003]. Milan Tuček uvádí, že sice stabilně narůstal podíl potomků vstupujících do terciárního vzdělávání z rodin maturantů, zároveň však šance dětí rodičů s nižším vzděláním na vstup do terciéry klesly na minimum. Toto zjištění je v plném souladu s jinou (nikoli mobilitní) analýzou, která dospěla k závěru, že po roce 1989 došlo k výraznému poklesu relativních šancí dětí nekvalifikovaných a polokvalifikovaných dělníků⁶ ve srovnání s potomky ostatních sociálních tříd [Matějů, Řeháková, Simonová 2003, 2007]. Podle této analýzy se poměr šancí dětí z rodin manuálních dělníků na vstup na vysokou školu v porovnání s dětmi z rodin odborníků snížil z 0,37 na 0,26, což znamená, že po roce 1989 jsou šance potomků manuálních dělníků 3,8krát nižší než šance potomků odborníků, zatímco před rokem 1989 byly nižší zhruba 2,7krát.

Výsledky zmíněných analýz (jak mobilitních, tak i analýz relativních šancí) tedy indikují, že polistopadové období se ve znamení poklesu vzdělanostní reprodukce nevyvíjí. Pomineme-li problém případné proměny v dominantním faktoru sociálního původu v reprodukci vzdělanostních nerovností po roce 1989 (třídy otce nebo jeho vzdělání) a vyjdeme-li z poznatků o dlouhodobě stabilních nerovnostech, objevuje se otázka, zda procesy utvářející neměnné hladiny nerovností v různých politických režimech, jimiž Česká republika prošla, byly a zůstávají stejné.

3. Výzkumné otázky, data a metodologie

Protože na základě výše uvedených výsledků dosavadních analýz lze konstatovat, že po pádu socialismu nedochází k významnější dynamizaci vzdělávacího systému (hovoříme o období do roku 2003), která by vedla ke snížení vzdělanostních nerovností, je na místě se ptát, jak se po roce 1989 proměnil trend mezigeneračního přenosu dosaženého vzdělání. Získáme tak mj. odpověď na otázku, jak masivními vzestupy či sestupy ve zkoumaných obdobích systém vzdělávání prošel a jak se v tomto ohledu liší od předcházejících období. Dále je možné zjistit, jak je mezi jednotlivými vzdělanostními kategoriemi alokován stupeň dosaženého vzdělání a zda posiluje či oslabuje mezigenerační kontinuita vyššího vzdělání. Ke konkrétněji vymezeným otázkám patří například to, zda lze dnes, na počátku kapitalismu, stále pozorovat rostoucí vzdělanostní mobilitu žen, stejně jako tomu bylo v období socialismu. Dále rovněž to, jak se mobilitní vzorce liší mezi oběma pohlavími. A zajdeme-li ještě dále – pokud by byla v nejmladším období (tj. po roce 1989) zjištěna vysoká intergenerační vzdělanostní mobilita, byla by schopna snížit vzdělanostní nerovnosti?

⁶ Třídní pozice otce (v době, kdy bylo respondentovi 16 let) byla klasifikována takto: 1. polokvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci a zemědělci, 2. kvalifikovaní dělníci, 3. rutinní nemanuální zaměstnanci, 4. odborníci, včetně samostatně činných. Šlo o redukovanou verzi standardního EGP třídního schématu.

Na tyto „mobilitní“ otázky, tj. zda se v jednotlivých obdobích zvýšilo či snížilo dosažené vzdělání potomků ve srovnání s jejich rodiči, se pokusíme odpovědět pomocí analýzy provedené na souboru dat vytvořeném sloučením devíti dílčích souborů.⁷ Byly jimi Soudržnost 2005 (3245 případů), ESS (European Social Survey) 2004 (2745 případů), ISSP (International Social Survey Programme) 1999 (1814 případů), ISSP 1997 (1062 případů), SIALS (Secondary International Adult Literacy Survey) 1998 (2874 případů), SSEE (Social Stratification in Eastern Europe) 1993 (5229 případů), TSS (Transformace sociální struktury) 1991 (1843 případů), TSS 1984 (11 724 případů) a TSS 1978 (10 789 případů).⁸ Výsledný soubor čítal 41 325 případů. Vytvořením šesti věkových kohort bylo pokryto dlouhé období sahající od počátku 20. století přes období socialismu až do současnosti. Komparace mezi sledovanými obdobími byla založena na porovnání mobilitních trendů kohort tak, aby kopírovaly rozhodující společenské změny. Použity byly proměnné: vzdělání otce, vzdělání matky a vzdělání respondenta⁹ (kódováno do kategorií bez maturity, s maturitou a vysokoškolské), pohlaví respondenta a kohorta (celkem 6, narozených v období 1888–1985 a dosahujících 18 let v období 1906–2003). Mobilitní pohyby mezi vzděláním dětí a jejich rodičů byly sledovány mezi kategoriemi vzdělání bez maturity, vzdělání s maturitou a vzdělání vysokoškolské, tj. na dvou vzdělanostních přechodech.

Analýza absolutní mobility (založená na mobilitních tabulkách) a relativní mobility (založená na log-lineárních modelech) byla provedena separátně jak pro vzdělání respondenta (s rozlišením pohlaví) v závislosti na vzdělání vzdělanějšího z rodičů (mohl/a jím být otec či matka), tak i pro vzdělání synů v závislosti na vzdělání otců a pro vzdělání dcer v závislosti na vzdělání matek. Důvodem

⁷ Autorka si je vědoma možných problémů, které mohou při spojování souborů dat nastat. V analýze jsou použity váhy, které v jednotlivých souborech ošetřily jejich různou návratnost (tj. ošetřily reprezentativitu pro jednotlivé roky sběru dat). Pro srovnatelnost byla upravena (opět vahami) velikost jednotlivých souborů dat tak, aby je bylo možné rozumně sloučit, tj. aby byl omezen zkreslující vliv různých velikostí dílčích souborů. Výsledky analýz na vážených i nevážených datech nicméně poskytly věcně srovnatelné výsledky. Navíc – protože se v log-lineárních modelech vše počítá poměrově (tj. závěry jsou vyvozovány z analýzy relativních trendů), případné narušení reprezentativity spojeného souboru výsledky nevychyluje. Hlavním cílem je dostatečné zastoupení jednotlivých kohort vstupujících do analýzy a to, aby byly sebrány náhodným výběrem. To je v datech, jejichž analýza byla provedena, splněno.

⁸ Všechny soubory dat z těchto reprezentativních dotazníkových šetření jsou dostupné v Sociologickém datovém archivu Sociologického ústavu AV ČR, <http://archiv.soc.cas.cz>.

⁹ Respondenti, jejichž současné ekonomické postavení znělo „student“, měli již maturitu a zároveň dosáhli věku dvaceti a více let, byli zařazeni do kategorie „vzdělání vysokoškolské“. Pracovalo se tedy s předpokladem, že vysokou školu s velkou pravděpodobností dokončí. Způsobů, jak řešit hranice mezi jednotlivými vzdělanostními skupinami, je jistě více. Protože jsou však vysokoškolští studenti specifickou skupinou, která se od respondentů, kteří po složení maturity přecházejí rovnou na trh práce, liší, byl zvolený postup vyhodnocen jako nejméně zkreslující. Vzhledem k vysokému počtu studujících při zaměstnání za socialismu byla zavržena i možnost vymezení cílové populace na pouze ekonomicky aktivní.

pro sledování vzdělanostní mobility separátně pro obě pohlaví byla snaha zjistit, jak se v zemi, kde byly uplatňovány specifické politiky pro obě pohlaví (s cílem zrovnoprávnit ženy), nakonec tyto snahy ve skutečnosti projevily. Cílem takové analýzy mezigenerační mobility bylo tedy porovnat, jak si vůči sobě v průběhu analyzovaného období stála obě pohlaví a jak se měnily jejich mobilitní vzorce vůči sobě navzájem. Separátní analýza nebyla v této stati použita pro závěry o populaci jako takové, ale pouze pro porovnání obou pohlaví mezi sebou. Kromě toho byla provedena rovněž analýza mezi potomkem a vzdělanějším z rodičů s cílem zachytit přenos vzdělanostního kapitálu v rodině obecně.

Celková analýza byla provedena jednak pomocí výpočtu mobilitních posunů ve vzdělanostní struktuře, tj. pomocí výpočtu celkové, strukturní a čisté mobility, jednak pomocí log-lineárních modelů, které eliminují vliv marginálních četností, tj. to, jak se kapacita vzdělávacího systému kvantitativně mění. Diagnostika základních typů mezigenerační mobility je jediným způsobem schopným odhalit vnitřní procesy, probíhající ve vzdělanostní struktuře a utvářející hladinu vzdělanostních nerovností v jednotlivých věkových kohortách. Celková (pozorovaná, hrubá) mobilita je definována jako podíl respondentů, kteří ve srovnání s rodičem prošli změnou vzdělanostního statusu, ať již směrem nahoru, či směrem dolů. Její velikost je výsledkem odečtení případů na diagonále kontingenční tabulky (tj. stabilních respondentů, tedy těch, jejichž vzdělanostní status je stejný jako status jejich rodičů) od 100 %, a proto ji tvoří sestupně a vzestupně mobilitní jedinci. Další typ mobility, tzv. strukturní (vynucená) mobilita, je vyvolána vznikem nových vzdělávacích příležitostí. Je vypočítána sečtením absolutních hodnot rozdílů mezi marginálními četnostmi (sloupcovými a řádkovými procenty) a vydělením tohoto součtu dvěma. Nevypovídá však nic o posunu vzdělávacího systému směrem k jeho větší otevřenosti, ačkoli její dynamika může k demokratizaci systému samozřejmě výrazně napomoci. Mobilita čistá (cirkulační, výměnná) představuje rozdíl mezi celkovou a strukturní mobilitou – z jejích proměn lze odvodit, ve kterém období byl vzdělávací systém otevřenější a ve kterém uzavřenější. Čistá mobilita je tedy nezávislá na strukturálních změnách.¹⁰

Log-lineární modely, které slouží k analýze kontingenčních tabulek s více než dvěma proměnnými (tj. zjišťují asociaci mezi více než dvěma znaky), podložily deskriptivní mobilitní analýzu rigorózním statistickým testem, schopným abstrahovat od početního vývoje vzdělanostního systému. Na základě určitých předpokladů byla tedy modelována struktura dat obsažená v jednotlivých mobilitních tabulkách. Pomocí modelu, který nejlépe odpovídal datům, bylo pak mož-

¹⁰ Diskuze, která v sociologické obci na téma konceptu strukturní a čisté mobility proběhla, se snažila poukázat na jejich omezení, daná především neodstraněným vlivem marginálních četností [např. Duncan 1966; Breen 1985; Goldthorpe 1980]. Autorka se však domnívá, že jsou-li strukturní a čistá mobilita doplněny analýzou eliminující vliv marginálních četností, v tomto případě log-lineárními modely, poskytují informaci, která není problematická. Naopak dobře ilustrují mechanismy ve vzdělanostní struktuře, probíhající a skrývající se za naměřenými hladinami nerovností.

né interpretovat vztahy v tabulce identifikované, tj. rozhodnout, které z asociací a z interakcí se významně liší od nuly, a tak zjistit, které parametry významně přispívají ke vztahům v dané tabulce.

Logika a postup předložené analýzy jsou obdobné logice a postupu analýzy obsažené v již dříve publikované práci [Simonová 2006]. Hlavními metodologickými odlišnostmi obou mobilitních analýz jsou: 1) změna datové báze,¹¹ 2) použití nové váhy eliminující nestejné velikosti spojených souborů dat, 3) změna periodizace dějin (tedy věkových kohort),¹² 4) nahrazení dříve použité jedné vazby nezohledňující pohlaví potomka („vzdělanější z rodičů – potomek“) dvěma vazbami („vzdělanější z rodičů – dcera“ a „vzdělanější z rodičů – syn“).¹³ Právě z rozlišení pohlaví potomka pak vyvstalo zásadní zjištění pro vysvětlení vývoje mezigeneračního přenosu dosaženého vzdělání po roce 1989. Z výše uvedených důvodů představuje předložená analýza nejen zpřesnění diagnostiky vývoje před rokem 1989, ale její záběr je rovněž rozšířen o období 1990–2003 a o další vztah mezi vzděláním rodičů a jejich potomků.

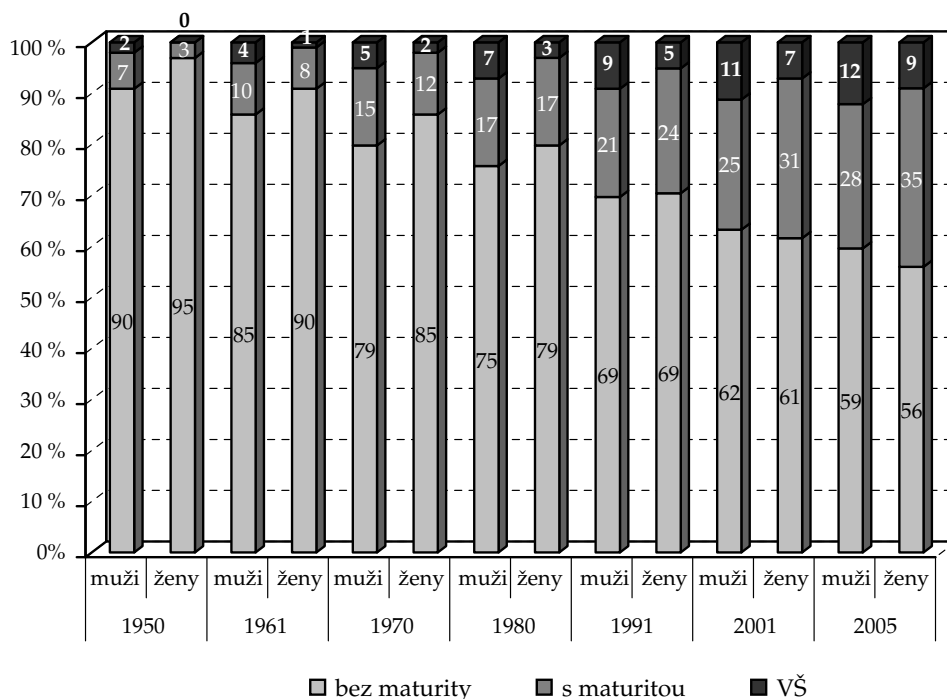
4. Výsledky analýzy

Protože pro tuto analýzu je zásadní porovnání vzdělanostní mobility mezi oběma pohlavími, podíváme se nejdříve na historický vývoj vzdělanostní struktury žen a mužů. Na počátku sledovaného období byly ženy podstatně méně formálně vzdělané než muži. I přes jejich následnou výraznou vstoupnou vzdělanostní mobilitu se jejich vzdělanostní úroveň (jako celku, tj. napříč všemi generacemi) ještě ani v roce 2005 nevyrovnala vzdělanostní úrovni mužů (graf 1). Zatímco v populaci českých mužů má vysokoškolské vzdělání 12 % osob, v populaci žen je to zatím jen 9 %. I když ženy mají již delší dobu náskok v podílu osob s úplným středním vzděláním (v roce 2005 to bylo 35 % žen ku 28 % mužů), se základním

¹¹ Protože těžiště této stati spočívá v diagnostice vzdělanostní mobility po roce 1989, bylo nutné najít soubory dat, které by zachytily jedince vstupující na vysoké školy v tomto období. Jako vhodné se ukázaly čtyři soubory dat, obsahující všechny potřebné proměnné: ISSP 1997 (1062 případů), ISSP 1999 (1814 případů), ESS 2004 (2745 případů) a Soudržnost 2005 (3245 případů), celkově 8866 respondentů.

¹² Nová periodizace českých dějin byla vytvořena ve spolupráci s prof. Janem Křenem z Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Na jejím základě jsou použity takto vymezené věkové kohorty: 1906–1938, 1939–1944, 1945–1948, 1949–1968, 1969–1989, 1990–2003, zatímco v již dříve publikované mobilitní analýze [Simonová 2006] byly použity kohorty tyto: 1906–1938, 1939–1948, 1949–1958, 1959–1968, 1969–1978, 1979–1995.

¹³ Na základě námítky prof. Harryho Ganzebooma, kterou vznesl na konferenci European Consortium for Sociological Research (ECSR) v roce 2006 v Praze, že pro adekvátní identifikaci přenosu vzdělanostního statusu v rodině je třeba při sledování vlivu vzdělanějšího z rodičů rozlišit pohlaví respondenta, jsem nově rozlišila mobilitní pohyb „vzdělanější z rodičů – dcera“ a „vzdělanější z rodičů – syn“.

Graf 1. Vývoj dosaženého vzdělání mužů a žen mezi lety 1950 a 2005

Zdroj: ČSÚ (Sčítání lidu a VŠPS).

Poznámka: Dopočet do 100% tvoří osoby s nezjištěným vzděláním, osoby bez vzdělání či osoby s nezařaditelnou školou.

vzděláním jich je o 11 % více (25 % žen oproti 14 % mužů) a se středním vzděláním bez maturity naopak o 14 % méně (31 % žen ku 45 % mužů).¹⁴ Budeme-li vzdělanostní úroveň obou pohlaví posuzovat zejména podle podílu vysokoškolsky vzdělaných osob, dospějeme k závěru, že vzdělanostní úroveň populace žen se v roce 2005 stále ještě nevyrovnala vzdělanostní úrovni mužů. Přitom na úrovni úplného středního vzdělání sice jasně vedou ženy, avšak na úrovni alespoň nějakého středního vzdělání opět muži (73 % mužů vedle 66 % žen).¹⁵ V této souvislosti je ovšem třeba se zmínit o tom, že v nejmladší generaci české populace (do věku 34 let včetně) se situace již převrátila; ženy vykazují vyšší podíl vysokoškolsky vzdělaných osob než muži. Od 35. roku života je však situace znovu opačná, přičemž nejvyšší rozdíl v podílu vysokoškolsky vzdělaných osob působí v nejvyšší věkové kategorii 65 a více let [Genderové statistiky 2008]. V současné

¹⁴ Tato čísla se v grafu 1 skrývají pod kategorií „vzdělání bez maturity“, která vznikla jejich součtem.

¹⁵ Tyto hodnoty tvoří část kategorií „bez maturity“ a „s maturitou“.

době se tedy převrátil poměr obou pohlaví nejen mezi studenty vysokých škol (v roce 2007/2008 činil 54 % žen a 46 % mužů), ale již i mezi jejich absolventy (56 % žen a 44 % mužů), [Kleňhová 2007].

Vzhledem k tomu, že konečné vzdělání jedince významně ovlivňuje ten z rodičů, který je v dané rodině vzdělanější, ať již je to otec či matka, byl do analýzy zaveden vztah „vzdělanější z rodičů – dcera“ a „vzdělanější z rodičů – syn“. Vedle zjišťování vzdělanostních posunů v obou skupinách pohlaví zvlášť („syn – otec“, „dcera – matka“) tak analýza ukazuje rovněž přenos vzdělanostního statusu rodiny zvlášť na dcery a zvlášť na syny. Protože trendy v těchto podskupinách se liší od trendů charakterizovaných shodným pohlavím rodiče i respondenta, je třeba si pro pochopení rozdílu ve výsledcích uvědomit vliv rozdílných vzdělanostních struktur matek a otců.¹⁶

Přejdeme-li k samotným mobilitním trendům, na základě výpočtu celkové mobility (tabulka 1) je možné konstatovat, že v průběhu 20. století se český vzdělávací systém jako celek vyznačoval vzdělaností mobilitou nabývajících na intenzitě jak v populaci mužů, tak i žen. To znamená, že stále větší podíl osob dosahoval jiného vzdělání, než jakého dosáhli rodiče (buď vyššího nebo nižšího). Z hodnot uvedených v tabulce 1 je však patrné, že zatímco v populaci mužů rostla od konce druhé světové války celková mobilita jen mírně, v populaci žen vzrostla výrazně, a lze předpokládat, že především díky mobilitě vzestupné. V období 1969–1989 se mezi muži a ženami hodnota celkové mobility vyrovnala (na cca 38 % mobilních osob). Rostoucí trend pak pokračuje i po roce 1989 – změna vzdělanostního statusu ve srovnání s rodičem se týká zhruba 44 % osob, o trochu více pak mužů než žen.

Protože celková mobilita je utvářena složkou mobility strukturní a mobility čisté, je třeba se podívat na to, jak se obě z nich vyvíjely (tabulka 2 a 3 na s. 303 a 304), a rovněž na to, která z nich byla ve kterém období dominantní (tabulka 4 na s. 304). Změny v nabídce vzdělávacích příležitostí, umocněné demografickým vývojem, zachycuje mobilita strukturní (tabulka 2). Vzdělávacím systémem „vynucené“ změny dosaženého vzdělání dětí ve srovnání s rodiči se až do roku 1968 týkaly stále více žen a do roku 1948 stále více mužů. S přihlédnutím

¹⁶ Dojde-li totiž k situaci, kdy je vzdělanějším z rodičů matka a respondentem je syn či kdy je vzdělanějším z rodičů otec a respondentem je dcera, jsou oba takové vztahy vychýleny směrem k mobilitním sestupům. Protože „vzdělanější“ matky mívají nejčastěji úplné střední vzdělání, bývá výsledkem situace, kdy matka s úplným středním vzděláním, s manželem se vzděláním nižším, než má ona sama, vychovává syna, který, stejně jako otec dosáhne pouze výučního listu bez maturity. Matka v takové situaci není dominantním vzorem přenosu vzdělanostního statusu, i když dosáhla vyššího vzdělání než otec. Výsledný trend je proto v tomto vztahu vždy méně pozitivní než trend ve vztahu otec – syn. Stejně tak protože muži dosahují častěji než ženy vysokoškolského vzdělání, bude výsledkem přenosu vzdělání na dceru situace, kdy otec s úplným středním vzděláním či s vysokoškolským diplomem vychovává dceru, která takového vzdělání nedosáhne. Populace nastupujících žen je totiž sice stále vzdělanější než populace jejich matek, ve srovnání se vzdělanějším z rodičů (což je většinou otec) dosahují však (v průměru) vzdělání nižšího.

Tabulka 1. Celková mobilita mezi lety 1906–2003

	1888–1920	1921–1926	1927–1930	1931–1950	1951–1971	1972–1985
	1906–1938	1939–1944	1945–1948	1949–1968	1969–1989	1990–2003
Rodič – dcera	8,5	13,2	13,2	30,6	38,7	41,0
Rodič – syn	18,5	28,7	31,9	33,4	38,4	46,7
Matka – dcera	7,4	12,9	13,3	31,4	38,8	42,6
Otec – syn	18,5	29,1	32,0	33,6	38,3	44,1

Zdroj: autorka.

Poznámka: jedná se o vazby vzdělání respondenta (dcery a syna) v závislosti na vzdělání vzdělanějšího z rodičů, vzdělání synů v závislosti na vzdělání otců a vzdělání dcer v závislosti na vzdělání matek (v %).

k velmi mírně rostoucí celkové mobilitě mužů po roce 1948 výsledky naznačují, že rozvoj vzdělanostních příležitostí mužům v období 1949–1989 (a zejména během etapy 1969–1989, kdy podíl mobilních osob poklesl ze strukturních důvodů ze 17 % na 6 %) příliš nepřál a vedl spíše k jejich sestupné mobilitě. To ostatně není příliš překvapivé, uvážíme-li, že kvalifikační důraz byl za socialismu kladen zejména na učňovské obory potřebné pro těžký průmysl a strojírenství. Naproti tomu ženám rozvoj vzdělanostních příležitostí přál až do roku 1989, i když po roce 1968 došlo k jeho určitému zpomalení. Už bylo řečeno výše, že dlouhodobě silným vzdělanostním segmentem žen je úplné střední vzdělání – lze tedy usuzovat na jejich silnou vzestupnou vzdělanostní mobilitu mezi středním vzděláním bez maturity a s maturitou v období 1949–1989.

Strukturální změny nevedly ve vzdělávacím systému k vyšší mobilitě mužů ani po roce 1989 – ve srovnání s předcházející etapou se po roce 1989 mnoho nezměnilo, a lze proto říci, že strukturní mobilita mužů stagnovala po celé období 1969–2003. K útlumu došlo i v populaci žen – mezi lety 1990 a 2003 měnilo vzdělanostní status ve srovnání se svou matkou již jen 9 % žen (pokles z 21 %). V této souvislosti jsme se dostali k otázce, zda se za zpomalením rozvoje vzdělanostních příležitostí, tj. za poklesem strukturní mobility, neskrývalo „naražení“ na kapacitní strop – ani střední, ani vysoké školy se nemohou rozrůstat donekonečna, jsou-li předem dány jejich zdroje a početní kapacity. Stejně tak je možné se domnívat, že populační exploze sedmdesátých let musela následně pohlcovat (obsadit) rostoucí vzdělanostní příležitosti devadesátých let.

Protože rozvoj vzdělanostních příležitostí napomáhá ke snižování vzdělanostních nerovností, podívejme se na vývoj čisté (výměnné) mobility, která indikuje skutečné otevírání či uzavírání vzdělávacího systému (tabulka 3 na s. 304). Její proměny ukazují, že dynamičtěji se po celé 20. století v rámci vzdělávacího systému pohybovali muži než ženy. Z porovnání tabulek 2 a 3 je rovněž patrné, že struktura vzdělávacího systému přestala mít v tomto období na mobilitní pohyby

Tabulka 2. Strukturní mobilita mezi lety 1906–2003

	1888–1920	1921–1926	1927–1930	1931–1950	1951–1971	1972–1985
	1906–1938	1939–1944	1945–1948	1949–1968	1969–1989	1990–2003
Rodič – dcera	1,65	5,15	4,6	14,8	7,1	6,1
Rodič – syn	14,6	21,45	25,4	14,85	5,1	14,5
Matka – dcera	6,1	10,5	10,4	25,3	20,75	9,45
Otec – syn	14,85	22,6	26,1	17,05	6,2	5,15

Zdroj: autorka.

Poznámka: jedná se o vazby vzdělání respondenta (dcery a syna) v závislosti na vzdělání vzdělanějšího z rodičů, vzdělání synů v závislosti na vzdělání otců a vzdělání dcer v závislosti na vzdělání matek (v %).

větší vliv. Během let 1969–1989 se zdvojnásobil podíl mužů měnících vzdělanostní status ve srovnání se svým otcem, tj. třetina mužů dosáhla jiného vzdělání než jejich otec, a to z jiných než strukturálních důvodů. Jak však ukážou grafy zachycující vzestupnou a sestupnou mobilitu (graf 2 a 3), došlo v populaci mužů v tomto období k nárůstu mobility sestupné a k poklesu mobility vzestupné. Jejich čistá mobilita byla proto způsobena zejména dosažením nižšího vzdělání, než jakého dosáhli jejich otcové. Toto zjištění je ostatně v souladu s již dříve získanými výsledky [Matějů 1986; Simonová 2008]. Ve stejném období se pak ztrojnásobil podíl žen měnících vzdělanostní status ve srovnání se svou matkou – opět s přihlédnutím k vývoji strukturní mobility se zdá, že ženy mezi lety 1969–1989 obsazovaly ve vzdělávacím systému místa, která neobsadili muži (ti byli směřováni do učebních oborů a střední úplné vzdělání tak „zbylo“ pro ženy, které jim navíc bylo lépe oborově přizpůsobeno). Porovnáme-li „čisté“ mobilitní pohyby obou pohlaví po roce 1989, jsou velmi podobné. Ve srovnání s otcem změnilo svůj vzdělanostní status 39 % mužů, ve srovnání s matkou 33 % žen.

Mezi lety 1990–2003 měly na mezigenerační pohyby v dosaženém vzdělání již strukturní změny zanedbatelný vliv. Rostoucí celková mobilita začala být determinována čistou mobilitou, tj. zintenzivnily se ty mezigenerační vzdělanostní posuny, které byly způsobovány jinými procesy než strukturálními změnami. Vzhledem k vývoji velikosti vzestupné a sestupné mobility se však nezdá, že by se dělo něco více než pokračování předchozího trendu. Protože v obdobích předcházejících etapu 1990–2003 se zvyšovala vzdělanostní úroveň populace, tj. vzdělanostní úroveň budoucích rodičů se zvyšovala, pak se při neměnnosti vzdělávacích příležitostí, a tedy i při stabilitě vzestupné mobility musela logicky zvyšovat sestupná mobilita, což se také stalo, jak je patrné z grafu 3. To však zároveň znamená, že významněji nedocházelo ani ke zvyšování dosaženého vzdělání v rodinách s nízkým vzdělanostním statutem. Tento proces pak rovněž vyústil ve stabilitu šancí na vzdělání.

Tabulka 3. Čistá mobilita mezi lety 1906–2003

	1888–1920 1906–1938	1921–1926 1939–1944	1927–1930 1945–1948	1931–1950 1949–1968	1951–1971 1969–1989	1972–1985 1990–2003
Rodič – dcera	6,85	8,05	8,6	15,8	31,6	34,9
Rodič – syn	3,9	7,25	6,5	18,55	33,3	32,2
Matka – dcera	1,3	2,4	2,9	6,1	18,05	33,15
Otec – syn	3,65	6,5	5,9	16,55	32,1	38,95

Zdroj: autorka.

Poznámka: jedná se o vazby vzdělání respondenta (dcery a syna) v závislosti na vzdělání vzdělanějšího z rodičů, vzdělání synů v závislosti na vzdělání otců a vzdělání dcer v závislosti na vzdělání matek (v %).

Tabulka 4. Poměr strukturní a čisté mobility mezi lety 1906–2003

	1888–1920 1906–1938	1921–1926 1939–1944	1927–1930 1945–1948	1931–1950 1949–1968	1951–1971 1969–1989	1972–1985 1990–2003
Rodič – dcera	0,24	0,64	0,53	0,94	0,22	0,17
Rodič – syn	3,74	2,96	3,91	0,8	0,15	0,45
Matka – dcera	4,69	4,38	3,59	4,15	1,15	0,29
Otec – syn	4,07	3,48	4,42	1,03	0,19	0,13

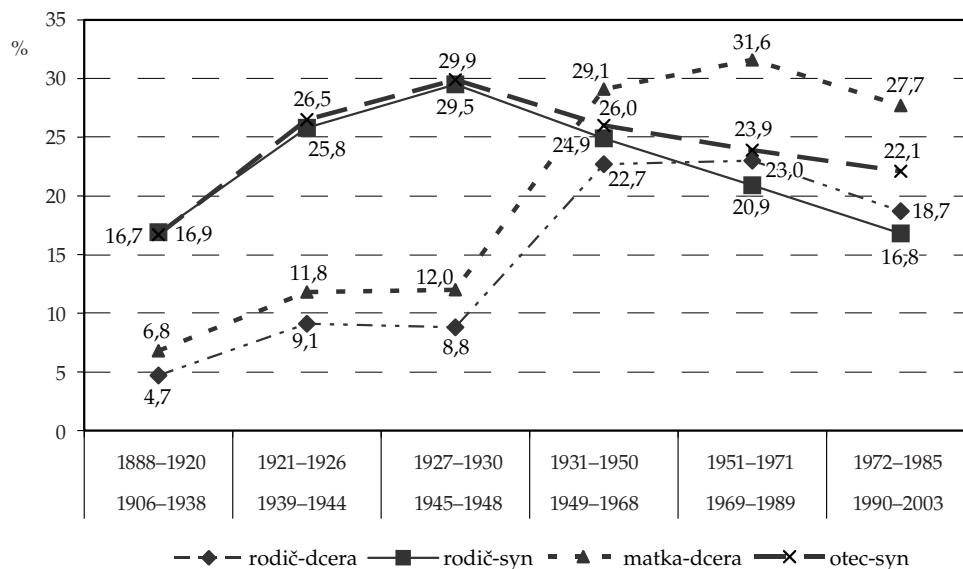
Zdroj: autorka.

Poznámka: jedná se o vazby vzdělání respondenta (dcery a syna) v závislosti na vzdělání vzdělanějšího z rodičů, vzdělání synů v závislosti na vzdělání otců a vzdělání dcer v závislosti na vzdělání matek (v %).

Výše popsané úvahy ilustruje také poměr strukturní a čisté mobility (tabulka 4). Z něj je patrné, že do roku 1948 v případě mužů a do roku 1968 v případě žen tvořila větší část pohybů mobilita vycházející z početní expanze vzdělávacích příležitostí. V následném období se ženy (1969–1989) i muži (1949–1968) začali ve vzdělávacím systému mezigeneračně pohybovat stejně tak z důvodů strukturních, jako z důvodů na těchto početních změnách nezávislých (poměr obou typů mobility je roven jedné). V období 1969–1989 muži měnili svůj vzdělanostní status zejména prostřednictvím čisté mobility a tento trend u nich pokračuje i po roce 1989, zatímco u žen takový proces započal až po roce 1989.

Z velikosti čisté mobility jako takové nelze však usuzovat, zda se jednalo o dosažení vyššího či nižšího vzdělání dětí v porovnání s jejich rodiči. Vývoj obou typů celkové mobility, tj. jak vzestupné, tak i sestupné, zachycují grafy 2 a 3 (viz s. 305 a 306). Z jejich mezikohortního vývoje je patrné, že podíl vzestupně mobilních žen rostl po celé sledované období až do roku 1989. Po roce 1989 již podíl

Graf 2. Vzestupná vzdělanostní mobilita

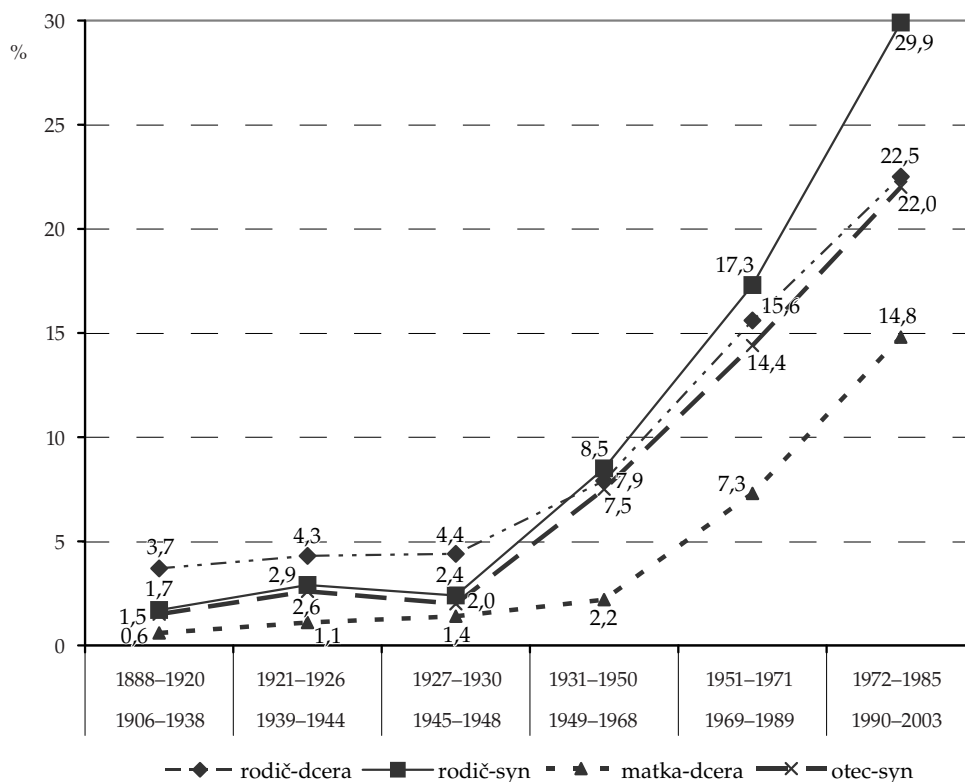
Zdroj: autorka.

žen, které dosáhly vyššího vzdělání než jejich matka, nevzrostl. Stagnace jejich vzestupné mobility byla s největší pravděpodobností způsobena trvalým zvyšováním vzdělanostní úrovně žen, zejména na úrovni úplného středního vzdělání, a příliš pomalým rozvojem vzdělanostních příležitostí, zejména vysokoškolských, v období 1990–2003. Jsou-li ženy-matky stále vzdělanější, pak se nárůst vzestupné vzdělanostní mobility jejich dcer musí čím dál tím více zpomalovat, neroste-li zároveň kapacita systému, umožňující jim vzestupnou mobilitu, tj. růst není možný donekonečna, je-li kapacita studijních míst limitována.

Poněkud méně optimistický scénář je však možné poskytnout pro populaci mužů. Pokles jejich vzestupné vzdělanostní mobility, který započal již v období 1949–1968 a který pokračoval až do posledního roku zachyceného naší analýzou (do roku 2003), nebyl zcela jistě způsoben uspokojenou poptávkou po vyšším vzdělání v generacích jejich otců. S odvoláním na výše uvedená zjištění, týkající se zejména čisté mobility, je možné konstatovat, že důvodem takového poklesu bylo obsazování vznikajících vzdělanostních příležitostí více ženami než muži, a to jak na úrovni vysokého školství, tak zejména úplného středního vzdělání. K tomuto přesunu vedl nerovnoměrný růst vzdělávacích příležitostí pro obě pohlaví, kdy muži byli směřováni do učňovských oborů s maturitou, zatímco oborová struktura úplného středního vzdělávání více vyhovovala ženám.

Mezi lety 1990–2003 vzestupná vzdělanostní mobilita mužů stále klesala, zatímco výrazně vylétla nahoru jejich sestupná mobilita (graf 3 na s. 306). Trva-

Graf 3. Sestupná vzdělanostní mobilita

Zdroj: autorka.

lé zvyšování podílu sestupně mobilních jedinců (zejména během let 1969–2003 v populaci žen a o něco dříve a ve větší míře v populaci mužů) bylo s největší pravděpodobností způsobeno zpomalením růstu vzdělanostních příležitostí, nikoli rostoucími nerovnostmi v přístupu ke vzdělání. Je však zřejmé, že podíl sestupně mobilních jedinců v tomto období výrazně narostl, což s ohledem na vyšší strukturní a čisté mobility naznačuje, že zvýšení vzdělanostní úrovně potomků méně vzdělaných rodičů bylo vykoupeno uvolněním těchto míst potomky vzdělanějších rodičů a jejich sestupnou mobilitou. Nárůst sestupné mobility po roce 1989, zejména v mužské části populace, je, jak bylo popsáno výše, důsledkem předchozího nerovnoměrného růstu vzdělanostní úrovně obou pohlaví a rovněž nepříliš rostoucím počtem nových vzdělanostních příležitostí.

Poměr vzestupné a sestupné mobility zobrazuje, která z nich v jednotlivých obdobích převládala (tabulka 5). V této souvislosti je třeba si uvědomit, že výpo-

Tabulka 5. Poměr vzestupné a sestupné mobility mezi lety 1906–2003

	1888–1920	1921–1926	1927–1930	1931–1950	1951–1971	1972–1985
	1906–1938	1939–1944	1945–1948	1949–1968	1969–1989	1990–2003
Rodič – dcera	1,26	2,12	2,0	2,87	1,47	0,83
Rodič – syn	9,44	8,9	12,29	2,93	1,21	0,56
Matka – dcera	11,50	10,73	8,57	13,23	4,33	1,87
Otec – syn	10,69	10,19	14,95	3,47	1,66	1,0

Zdroj: autorka.

Poznámka: vzdělání respondenta (dcery a syna) v závislosti na vzdělání vzdělanějšího z rodičů, vzdělání synů v závislosti na vzdělání otců a vzdělání dcer v závislosti na vzdělání matek (v %).

čet vzestupné a sestupné mobility není očištěn o strukturní změny, tj. o vynucené mobilitní pohyby. Tabulka 5 ukazuje, že trend, kdy děti končily s vyšším vzděláním než jejich rodiče, trvá u žen po celé sledované období (1916–2003), u mužů však jen do roku 1989. Jak vyplynulo také z poměru strukturní a čisté mobility, na vynucených mobilitních pohybech nezávislé změny vzdělanostního statusu probíhaly v mužské populaci v průběhu let 1969–2003. Zároveň však stále více přibývalo sestupně mobilních mužů, až se mezi lety 1990–2003 vyrovnala vzestupná mobilita sestupné mobilitě (poměr je roven jedné).

Trendy, jimiž se v jednotlivých obdobích vyznačovala asociace mezi vzděláním rodičů a jejich potomků (tj. zda se tato asociace snižovala či zvyšovala), umožňuje nalézt log-lineární analýza.¹⁷ Tato metoda je schopna vyloučit vliv marginálních distribucí, tj. kvantitativních změn ve vzdělanostním systému. Jejím cílem bylo v tomto případě nalézt model, který by co nejlépe popsal vztah mezi vzděláním rodičů a vzděláním jejich potomků (respondentů) v jednotlivých historických obdobích (v jim odpovídajících věkových kohortách). Porovnávány byly: model podmíněné nezávislosti (vyjadřující, že vzdělání rodiče a potomka je na sobě mezikohortně nezávislé), model konstantní fluidity (vyjadřující, že vztah mezi zmíněnými proměnnými existuje a je mezikohortně neměnný) a log-multiplikativní model (vyjadřující, že daný vztah existuje a mezikohortně se mění). Strukturu dat ve všech čtyřech případech nejlépe vystihl log-multiplikativní model (tabulka 6). V něm je každá kontingenční (mobilitní) tabulka odvozena od první (je jejím násobkem).¹⁸ Jak je z porovnání modelů ve všech případech patrné,

¹⁷ Autorka by ráda vyjádřila své poděkování PhDr. Ing. Petru Soukupovi za konzultace a rady při zpracování metodologické části tohoto textu.

¹⁸ Ve snaze najít nejvhodnější model k vystižení vztahu mezi rodiči a jejich potomky jsem se ve spolupráci s PhDr. Ing. Petrem Soukupem snažila ověřovat i platnost jiných modelů. Stejně jako v případě mobilitní analýzy provedené pro knihu *Nerovné šance ve vzdělání* [Simonová 2006] se ukázalo, že modelem, který vystihuje asociaci mezi matkou – dcerou,

Tabulka 6. Statistiky log-multiplikativního modelu*

Model	Popis	L ²	df	sig.	BIC	Delta
RK DK (RD) _x	Log-multiplikativní model	57,3	15	0,000	-91,9	0,0111
RK SK (RS) _x	Log-multiplikativní model	14,7	15	0,4721	-132,5	0,0060
MK DK (MD) _x	Log-multiplikativní model	31,4	15	0,0079	-117,5	0,0048
OK SK (OS) _x	Log-multiplikativní model	14,9	15	0,4581	-131,8	0,0066

Zdroj: autorka.

Poznámka: jedná se o vztah mezi vzděláním matky (M), vzděláním dcery (D) a kohortou (K), vztah mezi vzděláním otce (O), vzděláním syna (S) a kohortou (K) a vzděláním vzdělanějšího z rodičů (R), vzděláním potomka (dcery a syna) (D a S) a kohortou (K).

* Signifikance je důležitějším statistickým kritériem než BIC; delta by měla dosahovat hodnot nižších než 0,01.

model nejlépe vyhovuje datům za muže, méně odpovídá ženám a nejméně vyhovuje vztahu „vzdělanější rodič – potomek“.

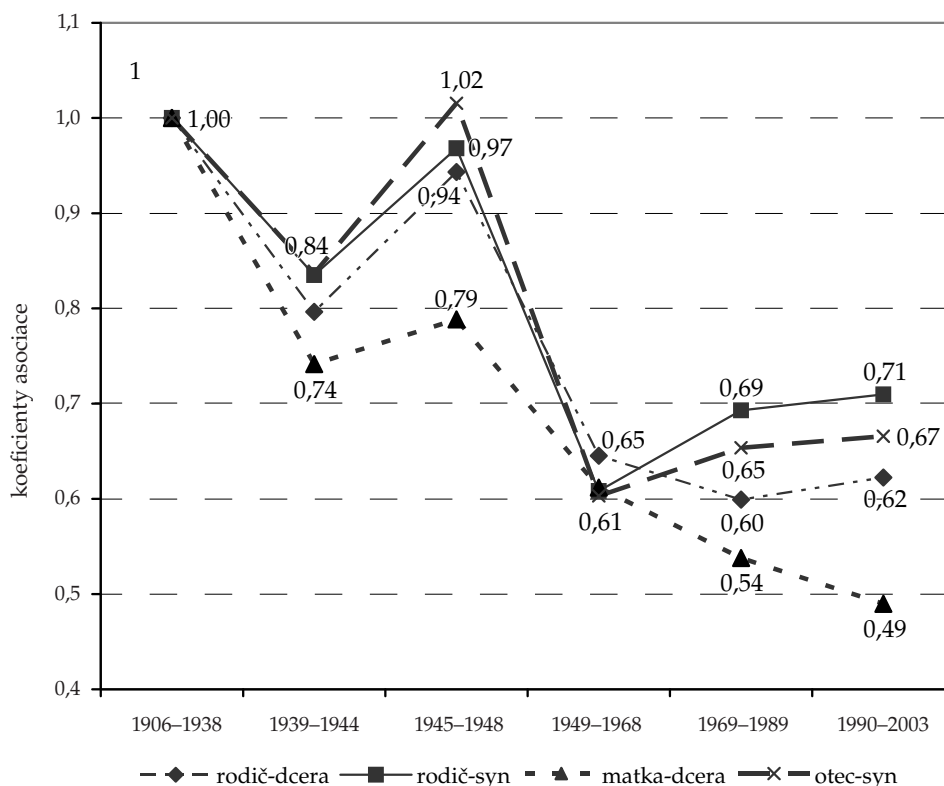
Analýza asociací odhalila, že vztah mezi vzděláním rodičů a jejich potomků existuje a že se tento vztah mezi jednotlivými kohortami liší. Jak ukazuje graf 4 (viz s. 309), zmíněná závislost během prvních čtyřiceti let 20. století (přesněji do roku 1939) ve všech modelovaných případech oslabovala. Mezi lety 1945–1948, kdy se zřejmě završila řada válek přerušených vzdělanostních trajektorií, tato asociace výrazně vylétla vzhůru (tj. platilo, že čím vzdělanější je rodič, tím pravděpodobněji získá vyšší vzdělání i jeho potomek a naopak).¹⁹ Ke strmému pádu této závislosti pak došlo v následném období pokračujícím do roku 1968. Docházelo tak k oslabování mezigenerační vzdělanostní reprodukce a děti ve stále větší míře dosahovaly rozdílného vzdělání v porovnání se svými rodiči (to však neříká, zda vyššího či nižšího). Od počátku sedmdesátých let pak zůstala asociace ve všech vztazích s výjimkou vztahu matka – dcera, tj. s výjimkou přenosu vzdělání matky na vzdělání dcery, více, či méně stabilní. Od roku 1948 tedy trvale dochází k oslabování vzdělanostní reprodukce pouze v populaci žen, v populaci mužů tento trend od roku 1969 stagnuje a pokračuje takto i po roce 1989.

Z porovnání vztahů „vzdělanější z rodičů – dcera“ a „vzdělanější z rodičů – syn“ se vztahy „otec – syn“ a „matka – dcera“ vyplývá zajímavé zjištění. Zatímco trendy asociace pro vztahy „vzdělanější z rodičů – syn“ a „otec – syn“ se vzájemně neliší (oba jsou v podstatě stabilní), v případě žen je tomu naopak. Aso-

otcem – synem, vzdělanějším z rodičů – synem a vzdělanějším z rodičů – dcerou nejlépe, je model log-multiplikativní. Podrobný matematický popis modelu je proto možné nalézt ve zmíněné práci.

¹⁹ Není proto bohužel pravda, co jsem uvedla v kapitole v knize *Nerovné šance*, a sice, že asociace mezi vzděláním otců a synů a asociace mezi vzdělanějším z rodičů a jejich potomkem klesala trvale od počátku 20. století až do roku 1968.

Graf 4. Koeficienty asociací

Zdroj: autorka.

Poznámka: jedná se o vztah mezi vzděláním matky (M), vzděláním dcery (D) a kohortou (K), vztah mezi vzděláním otce (O), vzděláním syna (S) a kohortou (K) a vzděláním vzdělanějšího z rodičů (R), vzděláním potomka (dcery a syna) (D a S) a kohortou (K).

ciace v přenosu vzdělanostního statusu z matky na dceru od konce druhé světové války trvale klesá. Je-li však analyzován vztah mezi dosaženým vzděláním vzdělanějšího z rodičů a dosaženým vzděláním dcery, je tento vztah neměnný.²⁰ Nelze proto než konstatovat, že zhruba od počátku sedmdesátých let se *vzdělanostní*

²⁰ Jinými slovy řečeno, v porovnání se svými matkami jsou ženy sice stále vzdělanější, v porovnání se vzdělanějším z rodičů (jak je popsáno výše, je to častěji otec s vysokoškolským vzděláním) však kopírují vzdělanostní status rodiny. Protože existuje mezera ve vzdělanosti žen na vysokoškolské úrovni, působí vliv otců respondentek tak, že udržuje vzdělanostní status rodiny, avšak mezigeneračně vzdělání žen zvyšuje (měřeno vztahem matka – dcera).

status v českých rodinách reprodukuje shodným způsobem – a sice převážně přes vzdělání toho z rodičů, který dosáhl vyššího vzdělanostního statusu. Mechanismus reprodukce vzdělanostních nerovností je tedy takový, že nejvyšší dosažené vzdělání v rodině (měřené vzděláním vzdělanějšího rodiče) přímo determinuje výsledné vzdělání potomka.

Závěrem

Mobilitní analýza mezigenerační reprodukce dosaženého vzdělání v českých zemích ukázala, že během celého 20. století trvale narůstal podíl osob, dosahujících vyššího vzdělání, než jakého dosáhli jejich rodiče (v populaci mužů se tento proces po roce 1989 zastavil). Dělo se tak zejména díky početním proměnám vzdělanostních příležitostí, což není nijak překvapující – zejména po druhé světové válce začaly vzdělávací systémy v celém vyspělém světě razantně expandovat. Ačkoli během celého analyzovaného období stále převládala vzestupná mobilita nad sestupnou mobilitou, nelze přehlédnout výrazné utlumení tohoto trendu ve věkové kohortě 1969–1989 a jeho trvání až do roku 2003. Příčiny je možné spatřovat jak ve zpomalení rozvoje vzdělanostních příležitostí (došlo k výraznému poklesu strukturní mobility, zejména u mužů), tak v oslabení role vzdělání coby nástroje životního úspěchu během socialismu [Matějů, Tuček, Rezler 1991] a určité setrvačnosti tohoto trendu i po jeho pádu. Toto vysvětlení je ostatně v souladu se zjištěními dokládajícími tradiční českou determinaci aspirací k vyššímu vzdělání vzdělanostním kapitálem výchozí rodiny.²¹

Vznikající vzdělanostní příležitosti byly v období 1969–1989 obsazovány více ženami než muži, a to zejména na úrovni úplného středního vzdělání. Oborová struktura úplného středního vzdělávání více vyhovovala ženám, zatímco muži byli směřováni do učňovských oborů. Po roce 1989 byl nárůst čisté mobility způsoben rostoucí sestupnou mobilitou. Rozvoj vzdělávacího systému totiž stejně jako v poslední fázi socialismu stagnoval, navíc začala mírně klesat i vzestupná mobilita. Přibývající počet stále vzdělanějších rodičů nebyl dostatečně vyvážen nárůstem vzdělávacích příležitostí pro jejich děti – začala proto narůstat sestupná mobilita. Podíl vzestupné mobility mužů se v období 1990–2003 vyrovnal sestupné mobilitě (22 % z nich dosahovalo vyššího vzdělání než jejich otec, stejný podíl však vzdělání nižšího), u žen byla vzestupná mobilita v poměru k sestupné mobilitě vůbec nejmenší v historii (28 % žen dosahovalo vyššího vzdělání než jejich matka, naopak 15 % nižšího vzdělání).

Nárůst sestupné mobility mohl být v letech 1990–2003 způsoben malým počtem míst na vysokých školách. Neznamená to popření expanze systému

²¹ Tento mechanismus byl za socialismu ještě umocněn nízkou ekonomickou návratností vzdělání, kdy studium nevedlo k vyšším příjmům, a tak nemotivovalo nižší sociální vrstvy k časovým a finančním investicím do dalšího vzdělávání. V současné době však platí, že vysokoškolsky vzdělaná populace má v průměru o 80 % vyšší mzdu než populace lidí s úplným středním vzděláním [Procházková 2006].

po roce 1989. Nebylo však tak výrazné, jak by se mohlo na první pohled zdát. Soukromé vysoké školy byly zavedeny až v roce 1998/1999 a i zvyšování počtu přijímaných studentů na obory stávajících veřejných vysokých škol neprobíhalo tak rychle, aby se ve vývoji, který tato analýza zachycuje, významnější nárůst studentů vysokých škol mohl odrazit. Lze však opodstatněně předpokládat, že se situace za posledních pět let, kdy razantně narostl počet absolventů středních škol s maturitou a studentů vysokých škol, promítne do mobilitních procesů. Ještě v roce 2002 bylo totiž mezi dospělými ve věku 25–64 let 43 % osob bez maturity (a maturitu mělo 33 % dospělých). Započítáme-li i osoby mající jen základní vzdělání, je takových lidí dokonce 55 %. Ve stejném roce byl podíl lidí s vysokoškolským vzděláním 12 % a stejný byl překvapivě i mezi lidmi ve věku 25–34 let [Procházková 2006: 105]. Je velmi pravděpodobné, že se tento trend po roce 2003 začal měnit, zejména díky dynamické expanzi vzdělávacích příležitostí v tomto období. Zatímco ještě v roce 2002/2003 tvořili absolventi maturitního studia dvě třetiny všech studentů středních škol, v roce 2006/2007 to již byly tři čtvrtiny. Výrazný byl rovněž nárůst počtu vysokých škol, jichž v roce 2002/2003 existovalo 52, v roce 2006/2007 však již 68, přičemž zároveň rostly kapacity stávajících vysokých škol.

Výsledky předložené mobilitní analýzy však zároveň nepotvrdily, že by se mechanismus přenosu vzdělanostního statusu z rodičů na děti od počátku 70. let 20. století do roku 2003 výrazněji změnil. U žen sice stále dochází k oslabování reprodukce vzdělání mezi matkami a dcerami, avšak situace zůstává stabilní mezi dcerami a vzdělanějším z jejich rodičů. Naopak v populaci mužů se po roce 1989 nedějí žádné změny – muži dosahují ve srovnání se svými otci stále stejné průměrné úrovně vzdělání, tj. mezigenerační kontinuita vyššího vzdělání je stále víceméně stejná. Pokud se týká mechanismu mezigeneračního přenosu dosaženého vzdělání, situace se jeví tak, že dominantním vzorem je dlouhodobě rodič s vyšším dosaženým vzděláním. Zároveň je možné konstatovat, že mezigenerační kontinuita vyššího vzdělání byla v období 1990–2003 spíše stabilní a že vzhledem k již dříve doložené stabilitě relativních šancí [Matějů 1993; Simonová 2003; Katrňák 2005; Matějů, Řeháková, Simonová 2007] nedošlo v tomto období ani k výraznější proměně alokačního procesu.

NATALIE SIMONOVÁ je vědeckou pracovnící oddělení Sociologie vzdělání a stratifikace Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Zabývá se výzkumem vzdělanostních nerovností v České republice i v mezinárodním srovnání, jejich vývojem, zdroji a procesy utváření. V poslední době se zaměřuje zejména na vývoj vzdělanostní mobility v ČR. K jejím hlavním publikacím patří stati v *British Journal of Sociology of Education*, v *Sociologickém časopise / Czech Sociological Review*, v *Sociologii*, nejnověji pak v *The Sociological Review* a rovněž kapitoly v několika domácích a zahraničních monografiích. Je dále editorkou knihy *České vysoké školství na křižovatce* (Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2005).

Literatura

- Bills, D. B. 2007. „Educational Attainment.“ Pp. 1333–1336 in G. Ritzer (ed.). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Volume III, D–E. Malden: Blackwell.
- Breen, R. 1985. „A Framework for Comparative Analyses of Social Mobility.“ *Sociology* 19 (1): 93–107.
- Český statistický úřad. 2008. *Genderové statistiky*. [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 16. 4. 2009]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/kapitola/gender_vzdelani>.
- Deng, Z., D. J. Treiman. 1997. „The Impact of the Cultural Revolution on Trends in Educational Attainment in the People's Republic of China.“ *American Journal of Sociology* 103 (2): 391–428.
- Duncan, O. D. 1966. „Methodological Issues in the Analysis of Social Mobility.“ Pp. 51–97 in N. J. Smelser, S. M. Lipset (eds.). *Social Structure and Mobility in Economic Development*. Chicago: Aldine Press.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Gerber, T. P., M. Hout. 1995. „Educational Stratification in Russia during the Soviet Period.“ *American Journal of Sociology* 101 (3): 611–660.
- Goldthorpe, J. H. 1980. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Chase, R. S. 1998. „Markets for Communist Human Capital: Returns to Education and Experience in the Czech Republic and Slovakia.“ *Industrial and Labor Relations Review* 51 (3): 401–423.
- Katrňák, T. 2005. *Odsouzení k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kleňhová, M. 2007. *Ukazatele hodnotící přístup, účast a výstupy z terciárního vzdělávání aneb Kolik vlastně máme studentů – hodně nebo málo?* Praha: ÚIV – Divize Nakladatelství Tauris.
- Machonin, P. 2003. „Proměny sociálního rozvrstvení.“ Pp. 211–220 in M. Tuček (ed.). *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mare, R. D. 1981. „Change and Stability in Educational Stratification.“ *American Sociological Review* 46 (1): 72–87.
- Matějů, P. 1986. „Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilitních dat.“ *Sociologický časopis* 17 (2): 131–152.
- Matějů, P. 1993. „Who Won and Who Lost in a Socialist Redistribution in Czechoslovakia?“ Pp. 251–271 in Y. Shavit, H. P. Blossfeld (eds.). *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder, CO, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Matějů, P., M. Kreidl. 2001. „Rebuilding Status Consistency in a Post-Communist Society. The Czech Republic, 1991–97.“ *Innovation* 14 (1): 17–34.
- Matějů, P., B. Řeháková, N. Simonová. 2003. „Transition to University under Communism and after Its Demise: The Role of Socio-economic Background in the Transition between Secondary and Tertiary Education in the Czech Republic 1948–1998.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 39 (3): 301–324.
- Matějů, P., B. Řeháková, N. Simonová. 2007. „The Czech Republic: Structural Growth of Inequality in Access to Higher Education.“ Pp. 374–399 in Y. Shavit, R. Arum, A. Gamoran (eds.). *Stratification in Higher Education: A Comparative Study*. Stanford: Stanford University Press.

- Matějů, P., M. Tuček, L. Rezler. 1991. *Rodina '89: Zdroje vzdělanostních nerovností*. Pracovní texty / Working Papers 91:7. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Morkes, F. 1999. *O školství vážně i nevážně aneb Pravdivě o zajímavostech, které v dějinách nenajdete*. Týdeník Školství 7 (zvláštní vydání – prosinec).
- Nieuwbeerta, P., S. Rijken. 1996. „Educational Expansion and Educational Reproduction in Eastern Europe, 1940–1979.“ *Czech Sociological Review* 4 (2): 187–210.
- Procházková, I. 2006. „Vzdělávací systém České republiky v mezinárodním srovnání.“ Pp. 92–117 in P. Matějů, J. Straková (eds.). *Nerovné šance na vzdělání: Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Raftery, A. E., M. Hout. 1993. „Maximally Maintained Inequality: Expansion, Reform, and Opportunity in Irish Education, 1921–75.“ *Sociology of Education* 66 (1): 41–62.
- Simonová, N. 2002. „Vliv nerovnoměrného vývoje vzdělanostního systému na vzdělanostní nerovnosti po r. 1989 v ČR.“ Pp. 196–215 in Z. Mansfeldová, M. Tuček (eds.). *Současná česká společnost. Sociologické studie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Simonová, N. 2003. „The Evolution of Educational Inequalities in the Czech Republic after 1989.“ *British Journal of Sociology of Education* 24 (4): 469–483.
- Simonová, N. 2006. „Vzdělanostní nerovnosti a vzdělanostní mobilita v období socialismu.“ Pp. 62–91 in P. Matějů, J. Straková (eds.). *Nerovné šance na vzdělání: Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Simonová, N. 2008. „Educational Inequalities and Educational Mobility under Socialism in the Czech Republic.“ *The Sociological Review* 56 (3): 429–453.
- Sorokin, P. A. 1959. „Mechanisms of Social Testing, Selection, and Distribution of Individuals within Different Social Strata.“ Pp. 182–211 in P. A. Sorokin. *Social and Cultural Mobility*. Glencoe: Free Press.
- Treiman, D. J., I. Szelenyi. 1993. „Social Stratification in Eastern Europe after 1989.“ Pp. 163–178 in *Transformation Processes in Eastern Europe*. Workshop Proceedings. The Hague: NWO/SSCW/SRO.
- Tuček, M. 1996. „Vzdělání a kvalifikace.“ Pp. 39–54 in P. Machonin, M. Tuček (eds.). *Česká společnost v transformaci*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Tuček, M. 2003. „Mezigenerační vzdělanostní mobilita.“ Pp. 350–370 in M. Tuček (ed.). *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Turner, R. H. 1960. „Sponsored and contest mobility and the school system.“ *American Sociological Review* 25 (6): 855–867.
- Večerník, J. 2001. „Earnings Disparities in the Czech Republic: Evidence of the Past Decade and Cross-National Comparison.“ *Working Paper No. 373* [online]. Michigan: The William Davidson Institute, University of Michigan Business School [cit. 16. 4. 2009]. Dostupné z: <<http://www.wdi.umich.edu/files/Publications/WorkingPapers/wp373.pdf>>.
- Večerník, J., P. Matějů. 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1999*. Praha: Academia.
- Zhou, X., P. Moen, N. B. Tuma. 1998. „Educational Stratification in Urban China: 1949–94.“ *Sociology of Education* 71 (3): 199–222.